

Бажан О. Г.

УКРАЇНСЬКІ ДИСИДЕНТИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ

У статті розглянуто обставини перебування українських дисидентів у виправно-трудовах колоніях, психіатричних лікарнях закритого типу, описано різні сторони досвіду індивіда в екстремальній ситуації, визначено найбільш суттєві стрес-чинники, які детермінували психічний стан в'язнів. Увагу сфокусовано на процесі адаптації політв'язня до табірнього життя, спрямованої на подолання труднощів пристосування. Примусове лікування та ізоляція в закладах репресивної медицини спонукали ув'язнених дисидентів виробляти і застосовувати певні стратегії пристосування і спротиву в кризовій ситуації. Опинившись у загратованій лікарні, політв'язні, прагнучи зберегти своє тіло і психіку, намагалися всіляко підвищувати свій науковий і культурний рівень, оскільки вважали, що самоосвіта є ефективним ресурсом для виживання в умовах стресових перевантажень. На основі спогадів репресованих шістдесятників відтворено способи збереження ключових соціальних ідентичностей, мотиви поведінки в умовах неволі. У місцях позбавлення волі відбувалася малопомітна консолідація ув'язнених за національною ознакою і типом вчиненого злочину. Спільноти, організовані за принципом земляцтва і схожості політичних поглядів, часто-густо вибудовували власні мережі виживання та своєрідну етику турботи в межах неформальної групи. «Освоєння» політв'язнями життя в межах зони всупереч чинним нормам і регламентам, спроби опанувати табірне повсякдення через відтворення основних елементів «нормального життя» найбільшою мірою сприяли їх адаптації у відповідному середовищі існування. Ув'язнені за політичними статтями представники наукової та творчої інтелігенції сприймали виправно-трудова табір як місце для праці в екстремальних умовах. Одним із найпоширеніших методів боротьби політв'язнів у місцях позбавлення волі було виготовлення й поширення табірних самвидаву. Важливе місце у русі опору в таборах займала виснажлива щоденна безкомпромісна боротьба за статус політичного в'язня.

Ключові слова: дисиденти, повсякденне життя, радянська пенітенціарна система.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явився значний масив літератури, присвячений виникненню та функціонуванню дисидентського руху в Україні в другій половині 1950-х – у 1980-х рр. Початком наукового вивчення феномену дисидентства у вітчизняній історіографії можна вважати праці Ю. Зайцева¹, Г. Касьянова², Ю. Курносова³, А. Русначенка⁴. Значний внесок у розкриття проблеми руху спротиву в УРСР в 1960–1980-х зробили вчені з української діаспори І. Лисяк-Рудницький⁵ (проаналізовано полі-

тичні погляди «українських підрадянських дисидентів») і Б. Кравченко⁶ (розкрито взаємозалежність між соціальним становищем і зростанням національної самосвідомості українців).

Реконструкції громадсько-політичної діяльності найпомітніших постатей українського дисидентства (М. Горинь, З. Красівський, В. Мороз) присвячено дисертаційні дослідження Т. Батенка⁷, Б. Паски⁸ й В. Островського⁹. Сутність і місце самвидаву в українському опорі 1960-х – початку 1970-х викладено у монографії О. Обертаса¹⁰.

¹ Ю. Зайцев, «Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр.», в *Сторінки історії України: ХХ століття: Посібн. для вчителя*, за ред. С. В. Кульчицького, упоряд. В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова (Київ: Освіта, 1992), 195–235.

² Г. Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років* (Київ: Либідь, 1995), 224.

³ Ю. Курносов, *Інакомислення в Україні: 60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.* (Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994), 222.

⁴ А. Русначенко, *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років* (Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998), 720.

⁵ І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, в 2 т., т. 2 (Київ: Основи, 1994), 573.

⁶ Б. Кравченко, *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* (Київ: Основи, 1997), 423.

⁷ Т. І. Батенко, «Роль опозиційного лідера у суспільно-політичному процесі України другої половини ХХ століття» (Дис. канд. політ. наук, Львів, 1999), 195.

⁸ Б. В. Паска, «Громадсько-політична і наукова діяльність Валентина Мороза» (Дис. канд. іст. наук, Івано-Франківськ, 2017), 281.

⁹ В. В. Островський, «Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.)» (Дис. канд. іст. наук, Івано-Франківськ, 2015), 274.

¹⁰ О. Обертас, *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)* (Київ: Смолоскип, 2010), 300.

Особливості дисидентських комунікацій у тоталітарному суспільстві на прикладі Української РСР 1960–1991 рр. розкрито у публікаціях О. Мельникової¹¹. Специфіку опозиційного руху на півдні України в другій половині 1950-х – у 1980-х досліджено у працях Д. Шпака¹².

Інформаційно значущими в контексті висвітлення опозиційного руху в СРСР є праці, в яких описано механізм політичних репресій у 1960–1980-х роках, зокрема примусове лікування інакодумців у психіатричних закладах. Уперше докладно про практику систематичного використання в СРСР психіатрії з метою ізоляції дисидентів було розказано у спільній книжці австралійського психіатра Сіднея Блоха та британського політолога Пітера Реддауєя, опублікованій у Лондоні в 1977 р. Автори дослідження дійшли висновку, що каральна психіатрія в Радянському Союзі «є частиною систематичної свідомої політики уряду, має на меті: уникнути судового розгляду та можливої гласності, замкнути інакодумців на невизначений термін у психіатричній лікарні й представити їхні переконання як переконання людей душевнохворих»¹³. Актуалізації теми про «соціально-медичне перевиховання» дисидентів у СРСР сприяла праця засновника правозахисної організації «Робоча комісія з розслідування використання психіатрії в політичних цілях» Олександра Подрабинєка під назвою «Карательная медицина», видана в 1979 р. у Нью-Йорку. Російський дисидент намагається розглянути «радянський психіатричний терор» щодо інакодумців в історичному, правовому, медичному аспектах¹⁴. Серед послідовників О. Подрабинєка, який вважав, що «каральна медицина – знаряддя боротьби з інакодумцями, яких неможливо репресувати на підставі закону», треба назвати українського психіатра, дисидента Семена Глузмана – автора низки статей, присвячених з'ясуванню соціальних та юридичних витоків репресивної психіатрії¹⁵.

¹¹ О. Мельникова, «Методи розповсюдження дисидентської комунікації як альтернативного джерела інформації», в *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*, 24–28 (Запоріжжя, 2014).

¹² Д. Шпак, «Прояви боротьби за національну ідею на Півдні України в другій половині 50-х – середині 60-х рр. ХХ ст.», *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки* 7 (2014): 85–90.

¹³ С. Блох і П. Реддауєй, *Диагноз: инакомыслие: Как советские психиатры лечат от политического инакомыслия* (Лондон, 1981), 21.

¹⁴ А. Подрабинек, *Карательная медицина* (Нью-Йорк: Хроника, 1979), 194.

¹⁵ С. Ф. Глузман, «Злоупотребление психиатрией: социальные и юридические истоки», *Философская и социологическая мысль* 7 (1990): 66.

Нідерландський правозахисник Роберт ван Ворен (у 1980-х був кур'єром між українськими, російськими, польськими та прибалтійськими дисидентами) активно збирав інформацію про громадян, яких за інакодумство радянська влада запроторювала до психіатричних закладів. У 2010 р. в Амстердамі побачила світ його книжка, в якій докладно описано дискусії в середовищі Всесвітньої психіатричної асоціації у 1970-х і 1980-х навколо проблеми політичного зловживання психіатрією в СРСР¹⁶. Його праця «О дисидентах и безумии: от Советского Союза Леонида Брежнева к Советскому Союзу Владимира Путина»¹⁷ розповідає про репресивну психіатрію в СРСР та її видозміни, що мають місце в сучасній Російській Федерації, в умовах панування путінського режиму.

Інакодумство як проблема психіатрії є об'єктом наукових інтересів психологині Н. Алікіної, судового психіатра А. Коротенко¹⁸ та історикині І. Широкової¹⁹.

Отже, у вітчизняній і зарубіжній історіографії є низка цікавих і оригінальних праць з окресленої теми, однак до цього часу бракує робіт, в яких на основі архівних документів і спогадів відтворено побут, поведінку засуджених українських дисидентів, їхню протидію пенітенціарному режимові.

Відповіддю на активізацію опозиційного руху в Українській РСР у 1960–1980-х рр. стали політичні репресії, які проводив радянський тоталітарний режим за допомогою створеного розгалуженого карального апарату, спираючись на відповідну законодавчу й нормативну базу. Серед великого арсеналу методів і засобів розправи над інакодумцями (звільнення з роботи, виключення з членів КПРС, творчих спілок, заборона публікуватися у ЗМІ) надзвичайну роль відіграла радянська пенітенціарна система.

Серед різноманітних засобів придушення інакодумства по-справжньому езуїтською залишалась у 1960–1980-х каральна психіатрія. Лише в 1967 – першому півріччі 1971 р. за антирадянську пропаганду та агітацію, поширення наклепницьких вигадок на радянський державний і суспільний лад у судовому та позасудовому порядку через правоохоронні та медичні органи

¹⁶ R. Van Voren, *Cold War in Psychiatry. Human Factors, Secret Actors* (Amsterdam, New York, 2010), 532.

¹⁷ Роберт ван Ворен, *О дисидентах и безумии: от Советского Союза Леонида Брежнева к Советскому Союзу Владимира Путина* (Київ: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012), 332.

¹⁸ Н. Аликина и А. Коротенко, *Советская психиатрия: заблуждения и умысел* (Київ: Сфера, 2002), 329.

¹⁹ І. Широкова, «Каральна психіатрія у СРСР: наука на службі у держави (1960–1980)», *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 130 (2012): 33–36.

було примусово госпіталізовано 249 громадян²⁰. Серед тих, хто в 1960–1980-х відчув на собі всі «досягнення» та нововведення каральної психіатрії, були Микола Скоков, Володимир Клебанов, Василь Кондрук, Павло Скочок, Василь Триш, Віктор Рафальський, Ганна Михайленко, Василь Спиненко, Микола Сорокін, Борис Ковгар, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Василь Рубан, Григорій Токаюк, Федір Король, Анатолій Лупиніс, Анатолій Ільченко, Ольга Ющенко, Віктор Зеркальцев, Любов Настусенко, Йосип Тереля та багато інших. Про умови перебування та «лікування» у «психушці» залишився спогад київського математика й публіциста Леоніда Плюща, якого за «проведення антирадянської пропаганди» радянська Феміда на початку 1973 р. відправила на примусове лікування до Дніпропетровської спеціальної психіатричної лікарні МВС УРСР: «Нейролептики та щоденні сцени притуплювали мене інтелектуально, морально й емоційно. Лікування і режим у психушці, як я побачив на власному прикладі, призначені відразу зламати людину й знищити її волю до опору. У дванадцятому відділі мені приписували галоперидол у малих дозах. У дев'ятому відділі я пройшов два курси інсулінотерапії. Після кожної ін'єкції лікарі прив'язували мене до ліжка, немов хотіли викликати інсуліновий шок. Пізніше мені давали великі дози трифтазину, і в таблетках... і в ін'єкціях. Хоч я намагався випльовувати таблетки, вони вбивали моє бажання читати або думати, і я швидко втрачав зацікавлення політичними справами, потім науковими, а тоді й дружиною та дітьми...»²¹.

Про жахливу буденність у лікарні суворого нагляду розповів у автобіографічній книжці «Коловорот» шістдесятник Микола Плахотнюк: «У Дніпропетровську для написання листів відводилося по 1-1,5 години один раз на тиждень, у неділю. Після обіду нас виводили в коридор, який правив і за їдальню, і за цех для в'язання раптівочок, і за кінозал зранку по неділях... Глядачі сиділи на долівці. У 12-му та 11-му відділеннях підлоги не було, а просто коридор був усталений цементом. Отже, я мав велику приемність у неділю аж двічі виходити в коридор. Зранку – у кіно, о 15-й годині – писати листи. А це означало, що є шанс додатково піти в туалет, якщо вдасться, то й покурити. Листи писали під наглядом чергової медсестри, санітара-зека й мента-прапорщика...»²².

²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 546, арк. 79.

²¹ Леонід Плющ, *У карнавалі історії* (Сучасність, 1980), 323.

²² Микола Плахотнюк, «Відчуження од болю, або Як ми листувалися», в *Дисиденти. Антологія текстів*, за ред. Олексія Сінченка (Київ: Дух і Літера, 2018), 405–406.

Примусове лікування та ізоляція в закладах репресивної медицини спонукали ув'язнених дисидентів виробляти і застосовувати певні стратегії пристосування і спротиву в кризовій ситуації. Опинившись у заграбованій лікарні, в лабетах каральної психіатрії, політв'язні, прагнули зберегти своє тіло і психіку, намагалися всіляко підвищувати свій науковий і культурний рівень, оскільки вважали, що самоосвіта є ефективним ресурсом для виживання в умовах стресових перевантажень. Зберегти гідність і протидіяти деморалізації ставив за мету пацієнт лікарні-в'язниці Леонід Плющ: «Я все більше боявся, що моя деградація невігійна і що я допоможу своїм катам тим, що збожеволюю. Почуття безвихідності, необмеженості перебування в цьому пеклі спонукало багатьох здорових в'язнів думати про самогубство. Я теж втрачав волю до життя. Тримався тільки самозаклинанням: не розлютитися, не забути, не піддатися!»²³. Щоб убезпечити себе від серйозних психічних розладів та отупіння вчений-математик Л. Плющ не полишав займатися науковою роботою та нарощенням власного інтелектуального та духовного потенціалу: «Замовив я в Тані (дружина. – О. Б.) книжки про структурну аналізу, психологію гри й мистецтва, гумор і дослідження емоцій. За попереднього приїзду... Таня привезла мені кілька книжок – збірку італійських п'єс, книжку Мартіна Гарднера про математичні гри й оповідання Туве Янссон про мумі-тролів»²⁴.

Режим утримання у психіатричних лікарнях і виправно-трудових таборах мав сприяти «перевиховуванню» політичних опонентів радянського ладу. Ізоляція від суспільства, комплекс вимог, правил, обмежень, заборон, які формували особливий порядок життєдіяльності в умовах відбування покарання, табірний побут, інші методи карального впливу мали перетворити дисидентів на законослухняних громадян. Український літературний критик, есеїст Євген Сверстюк так описав умови перебування у таборі суворого режиму ВС-389/36 у Пермській області Російської Федерації, куди потрапив за виготовлення і розповсюдження документів самвидаву: «У зоні існував каральний режим, тобто постійна загроза карцеру, ПКТ (приміщення камерного типу. – О. Б.) чи центральної тюрми у Владимирі. Весь робочий час треба проводити на робочому місці. Харчування вбоге й одноманітне. Пригнічений стан планувався через присутність “чорних

²³ Плющ, *У карнавалі історії*, 323.

²⁴ Леонід Плющ, «Психушка», в *Дисиденти. Антологія текстів*, за ред. Олексія Сінченка (Київ: Дух і Літера, 2018), 387.

вовків” (так лагерні наглядачі називали кагебістів, які змушували адміністрацію тероризувати визначених ними в’язнів, чіплятися до дрібниць і бити “по костям” (карцер на голих холодних нарах) та “по желудку” (позбавлення “ларка” – права закупівлі харчів і тютюну на 5 крб на місяць))... Карали за гуртові розмови, а особливо співи. Зона примусової праці, жури та відчаю»²⁵.

Вилучення зі звичного соціального середовища, тривале перебування за ґратами вкрай негативно впливало на здоров’я ув’язнених, провокувало соціально-психологічні деформації особистості. За надзвичайних обставин перебування в неволі, часткового або повного блокування окремих прав і свобод головним завданням для політичних в’язнів стало вироблення поведінкової стратегії, щоби впоратися із запитами таборового життя. У місцях позбавлення волі відбувалася малопомітна консолідація ув’язнених за національною ознакою й типом вчиненого злочину. Спільноти, організовані за принципом земляцтва і схожості політичних поглядів, часто-густо вибудовували власні мережі виживання та своєрідну етику турботи в межах неформальної групи. Описи проявів товаришкості, солідарності, взаємодопомоги за національною належністю знаходимо у спогадах українських дисидентів про роки, проведені за дротом. Багаторічний політ’язень Микола Горбаль пригадував: «Зустріч новоприбулого в’язня – це завжди своєрідна табірна врочистість. Буде заварений традиційний, збережений для такої okazji чай, буде колом гурт українства і в центрі – він, новоприбулий, до якого уважно приглядатимуться, якого уважно слухатимуть, зважаючи кожне слово. А все загалом, з мовчазних їхніх поглядів мало би означати: “Нічого, витримаємо. Ми твої друзі, і на нас можеш покластися”»²⁶. Про щире бажання бранців підтримувати один одного, ділитися провіантом розповідає Мирослав Маринович: «В’язні справді ділилися одне з одним отриманими посилками. Свято одного було святом для всіх (тут ідеться переважно про дисидентів, які трималися однією родиною, хоч правило пригостити когось із отриманого скарбу вважалося загальноприйнятим)»²⁷.

«Освоєння» політ’язнями життя в межах зони всупереч чинним нормам і регламентам, спроби опанувати таборове повсякдення через

відтворення основних елементів «нормального життя» найбільшою мірою сприяли їх адаптації у відповідному середовищі існування. Зусилля з «одомашнення» житла (барака) та прилеглої території сприймалося невольниками як конструювання своєрідного «простору свободи»: «Багато квітів... вишивка скрізь на вікнах і над грубою в бараці, біля ліжок-нар і на комірцях табірних смугастих суконок українок...» – такою закарбувалося у пам’яті Надії Світличної жіноче відділення (ЖХ 386/3-3) Барашевського виправно-трудоного табору суворого режиму у Мордовії²⁸. Розбивка квітника з прихованою у ньому городиною (цибуля, часник, кріп) на території Барашевської жіночої політичної зони було намаганням українських бранок перетворити чужий простір на свій²⁹.

Виправно-трудогий табір ув’язнені за політичними статтями представники наукової та творчої інтелігенції сприймали як місце для праці в екстремальних умовах³⁰. Відтворити традиційний ритм життя в «малій зоні» прагнув мовознавець, літературний критик, поет і перекладач Іван Світличний. Він невтомно працював над словником українських синонімів, поглиблював свої знання з іноземних мов, намагався стежити за літературним процесом в Україні. За спогадами очевидців, І. Світличний «працював кожної вільної хвилини і вдень, і вночі. Світла в боксі не гасили всю ніч. Ще стоїть гомін, в’язні ще не поснули, а Світличний, зіпершись рукою на підвіконня (його ліжко стояло біля вікна), щось пише, гортає якусь книжку, щось у ній вишукує – ще довго працює»³¹.

Прибувши влітку 1972 року до виправно-трудоного табору ЖХ-385/3-4, Ніна Строката-Караванська разом з ув’язненою Надією Світличною взялися за укладання словника мікробіологічної термінології³². У таборі ВС-389/36 в с. Кучино Пермської області Олекса Різників вивчав литовську та латиську мови, працював над створенням «Компактного кореневого словника». Опинившись за ґратами, філолог Святослав Караванський не полишав займатися літературною працею, зокрема роботою над «Словником рим української мови». Поет Ігор Калинець пригадував: «Ми багато читали, виписували всю

²⁸ Ірина Сенік, *Метелики спогадів. Спогади і взори до вишивання* (Львів: Видавництво «Мс», 2003), 101.

²⁹ О. Лодзинська, упор., *Ув’язнені чорнобривці* (Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2020), 82.

³⁰ Іван Коваленко, «Спогади спів’язня», в *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упор. Леонід і Надія Світличні (Київ: Видавництво «ЧАС», 1998), 472.

³¹ Там само.

³² Лодзинська, *Ув’язнені чорнобривці*, 90.

²⁵ Євген Сверстюк, *На полі честі*, кн. I: Невже то я? (Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015), 173.

²⁶ Микола Горбаль, *Презентація життя: версія роману* (Київ, 2006), 122–123.

²⁷ Мирослав Маринович, *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)* (Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2016), 217.

періодики, гори літератури через “Книга – поштою”... Перечитати гори лектури не було жодної можливості, але потримати книжку, знати, що така існує, трохи погортати, дещо вихопити з неї – конче треба було. Нам видавалося, що ми відстаємо інтелектуально від тих, хто на волі. Ми жили поезією, згадками про поетів...»³³. Наскільки важливою була для політв'язнів можливість займатися самоосвітою, обмінюватися інформацією культурного та суспільно-політичного характеру між собою наголошує у своїх спогадах член Української Гельсінської групи Мирослав Маринович: «Післяробочий вільний час на зоні розподілявся поміж спілкуванням, таємним написанням інформації на волю... читанням книг і періодики, а з якогось часу і прогляданням телевізійних новин... Вечірні години були для нас воістину як другий університет... інтенсивна праця над собою і у вольовому, і в інтелектуальному сенсі. Позбавлені більшості побутових турбот, типових для життя на волі, в'язні накидалися на книжки, підручники. Неймовірним щастям після задухи брежневської доби було вільне й розкуте спілкування, адже всіх і так уже покарали за вільнодумство – більше можна було не боятися»³⁴.

Серед творчих практик в умовах неволі найпоширенішими були літературні переклади здобутків світової класики та віршування. Поезія стала духовним прихистком для Ірини Сенік, Степана Сапеляка, Івана Сокульського, Івана Коваленка, Олеся Шевченка, Тараса Мельничука, Ярослава Лесіва, Миколи Руденка, Василя Барладяну (у неволі написав збірку віршів «Між людством і самотністю»), Ірини Калинець (писала вірші, дитячі казки, перекладала «Слово о полку Ігоревім» сучасною українською мовою), Миколи Горбала (за ґратами підготував книжку віршів для дворічного сина «Коломийки для Андрійка»), Івана Світличного (написав поему «Курбас», поетичну збірку «Ґратовані сонети», що вийшла друком 1977 р. у Мюнхені), Ігоря Калинця (поезії 1973–1981 рр., написані під час ув'язнення та перебування на засланні, увійшли до книжки «Невольничча муза»), Василя Стуса (вилучена табірними наглядачами збірка «Птах душі» містила майже 40 «неримованих віршів»), Олекси Різника (у неволі упродовж 1972–1977 рр. написав 1,5 тисячі віршів, частину яких було опубліковано у 1977 р. в Мюнхені у збірці «Поезія з-за колючих дротів»), Зеновія Красів-

ського (відбуваючи покарання у Володимирській тюрмі, працював над збіркою поезій «Невольницькі плачі» й поемою «Тріумф сатани»), Юрія Литвина (у таборах Сибіру та Мордовії у середині 1960-х написав збірку віршів «Трагическая галерея»). Перебуваючи у 1976 р. в одиночній камері Володимирської тюрми, Іван Гель написав культурологічну працю «Грані культури», яку розповсюдив у самвидаві під псевдо Степан Говерля. Різьбяр по дереву Петро Рубан у місцях позбавлення волі захопився інтарсією (вид інкрустації, виконаної на дерев'яних предметах зі шматочків дерева інших порід), виявив на цьому терені неабиякий талант, ставши одним із найвизначніших інтарксистів світу.

Поширеним видом жіночої творчості в місцях ув'язнення було вишивання. Гендерно маркованого спрямування та протестного смислу заняття рукодільним мистецтвом набуло, коли до жіночої політзони у с. Барашево прибули Ірина Сенік і Стефанія Шабатура. «Я вишила всім нашим дівчатам по 2 комірці, щоб паршиві орієнтувалися, хто ми...»³⁵ – напише у спогадах українська поетеса Ірина Михайлівна Сенік. Проблем із витратними матеріалами, пов'язаними з таким видом традиційного українського мистецтва, для жінок не було, адже цех із пошиття рукавиць розміщувався у житловому приміщенні й ув'язнені вільно користувалися швейним приладдям, голками, нитками й обрізками крою³⁶. Дрібні вишивані речі (закладки до книжок, обкладинки для зошитів, дитячі мініатюри анімалістичного жанру) мали демонструвати турботу невольниць про близьких і рідних на волі.

Персонал пенітенціарної установи всіляко перешкоджав в'язням займатися творчою діяльністю. Завдяки численним заявам-протестам і голодуванню художниці Стефанія Шабатура на певний час виборола право у вільний від роботи час створювати ескізи майбутніх гобеленів, малювати портрети посестер в ув'язненні. Однак згодом за наказом табірної адміністрації портрети ескізи гобеленів, монотипії (понад 200 творів), а також понад 100 викінчених екслібрисів, виконаних С. Шабатурою, було вилучено та знищено³⁷.

Перебуваючи за колючим дротом, після важкої праці (бранки Барашевської жіночої політичної зони змушені були виконувати щоденну норму – пошити 60 пар робочих рукавиць,

³³ Ірина Калинець, «Носій любові – Іван Світличний», в *Доброокій. Спогади про Івана Світличного*, упор. Леонід і Надія Світличні (Київ: Видавництво «ЧАС», 1998), 453–454.

³⁴ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом*, 205–206.

³⁵ Сенік, *Метелики спогадів*, 97.

³⁶ Лодзинська, *Ув'язнені чорнобривці*, 85.

³⁷ Соломія Дяків, упор., *Стефанія Шабатура: нескорений дух творчості* (Київ: Смолоскип, 2017), 20.

а політв'язні табору суворого режиму Кучино-36 протягом робочого дня мали здійснити монтаж 700 деталей для електропрасок) політв'язні знаходили час на творчість і дозвілля. Мирослав Маринович згадує: «У літню пору за гарної погоди молодші в'язні йшли на волейбольний майданчик... Втім у моєму випадку дозвілля означало ще зрідка можливість поспівати, якийсь час на зоні був акордеон, і я не раз брав його до рук, щоб пройти типовий український “катарсис”: проспівавши сумовиті українські народні пісні (в тім числі й на слова Шевченка), вмити свою душу і глянути на світ Божий, ніби ясне сонечко після дощу... Приблизно на половині мого терміну в зоні з'явився телевизор...»³⁸.

Українські дисиденти у неволі, попри заборону, намагалися дотримуватися християнських атрибутів і ритуалів. Усталеною практикою в'язнів було відзначення найбільших релігійних свят – Різдва й Великодня, як віддзеркалення відданості християнським традиціям і демонстрування патріотичних почуттів. Спогади Надії Світличної дають змогу реконструювати епізоди обрядових практик в умовах табірної режиму: «Ми починали готуватися до свят заздалегідь, ще з літа. Якщо комусь належала з дому посылка, і все ж, якщо комусь дозволялося дістати ту рідкісну посылку, то для неї замовляли в родичів грамів 30-50 маку, стільки ж горіхів, сушениці, грибів. Це все добро зберігали до свят. Навіть якщо хтось із нас хворів, того неторканого запасу не чіпали. Десь днів за 10 до свят починали полювати за пшеничною кашею. Якщо діставали таку на обід або на вечерю – не їли, а виносили надвір і морозили. В такому натуральному холодильнику й зберігали аж до свят. Якщо ж приносили ще раз, перед святами, тоді ту заморожену замінювали свіжою. Якщо ж не давали довший час такої каші, то вже юшку з такою крупною напевно приносили – і тоді ми вилловлювали ту крупу з юшки, мили водою і мали... кутю. Зрештою мали традиційних 12 страв... Напередодні Різдва (за тиждень чи два) старалися пошити рукавиць (це була наша примусова праця) стільки, щоб на Різдво не працювати. Наставав Різдвяний вечір. З першою зіркою, як годиться, наша родина сідала за стіл... Наспівавшись колядок за столом, ми виходили з бараку колядувати сусідам і всім добрим людям – як казала в дитинстві бабуся – всім, “хто в лісі й поза лісом”. Сусіди – це були наші побратими Василь Стус і Славко Чорновіл, з якими нас розділяло лише кілька рядів “запретки” (колю-

чих дротів і переораних смуг землі), та ще високі паркани, що не давали змоги нам ані побачитися за всі ті роки, ані почутися»³⁹.

Демонстрація ув'язненими дисидентами релігійних почуттів викликала жорстку реакцію з боку табірної адміністрації. Зокрема, відзначення у виправно-трудовому таборі Кучино-36 Великодня (18 квітня 1982 р.) коштувало Миколі Руденку та Мирославу Мариновичу 15 днів карцеру⁴⁰. Незважаючи на заборони й покарання релігійне життя багатьох в'язнів у виправно-трудовах колоніях було надзвичайно інтенсивне. Християнська віра та молитва, різноманітні способи підтримання та репрезентації релігійної ідентичності слугували для українських дисидентів дієвим засобом виживання та спротиву в таборах і в'язницях.

Листування мало вкрай важливе значення для політв'язнів в умовах ізоляції. Повідомлення з табору й листи, отримані від родичів і друзів, ув'язнені дисиденти розглядали як спосіб прорвати інформаційну блокаду та підтримувати своєрідний зв'язок із батьківщиною та навколишнім світом: «Відколи на волі стала відома моя поштова адреса, пішли до табору листи, і кожен ставав причиною пережитого мною інформаційного й душевного “цунамі”... Табірні листи й листи, отримані в таборі, для обох адресатів були справжнім благословенням» (Мирослав Маринович)⁴¹.

Перебуваючи у виправній колонії суворого режиму, засуджений був значно обмежений у листуванні. Спілкування ув'язненого з «волею» регламентувалося двома листами в місяць. Якщо в'язня карали переведенням до приміщення камерного типу («одиначка»), то граничну норму знижували до одного листа на два місяці. Згідно з чинними в 1970–1980-х правилами внутрішнього розпорядку установ із виконання покарань у вигляді позбавлення волі, затверджених Міністерством внутрішніх справ СРСР, листи до в'язнів могли надходити без обмежень. Однак траплялися непоодинокі випадки, коли листи від рідних і друзів конфісковували співробітники пенітенціарного закладу. Не видавали політв'язням і листи з-за кордону.

Листування ув'язнених перебувало під суворим контролем табірної адміністрації. Листи, як правило, проходили через два етапи цензури: спочатку самоцензури («підозрілу» вісточку до-

³⁹ «Надія Світлична: Різдво у в'язниці (Історія Пласту)». <https://100krokiv.info/2018/01/nadiya-svitlychna-rizdvo-u-vyaznytsi/>.

⁴⁰ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом*, 296.

⁴¹ Там само, 220, 222.

³⁸ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом*, 298–210.

дому могли вилучити без права написати другий варіант листа замість конфіскованого), а потім і цензури офіційної. Прикметно, що цензуру табірнього листування співробітники Комітету держбезпеки не приховували. Член-засновник Української Гельсінської групи, в'язень Пермського табору ВС-389/36 Мирослав Маринович пригадував кумедну історію, яка трапилася з ним у 1978 р.: «У категорію “підозрілих за змістом” потрапив уже перший мій лист з табору, і причиною цього стало... моє захоплене враження від уральського неба. Я описував, якими нечувано яскравими пропливають на небі Юпітер і Венера, яким дивно вигнутим є серп Місяця. Через кілька днів зустрічає мене капітан Суровцев та іронізує: “Ну Маринович? невже ви мали нас за таких наївних, що ми пропустимо усі ваші зашифровані назви: “Юпітер”, “Венера”?»⁴². Часто-густо цензори вдавалися до конфіскації листів або закреслень у них окремих рядків чи «підозрілих» слів, які нібито містили заборонені відомості або «антирадянські висловлювання».

Режим зони, жорсткі покарання за недотримання табірних правил і регламентів не притлумлювали наснагу українських політв'язнів боротися за власну гідність і права. Одним із найпоширеніших методів боротьби дисидентів у місцях позбавлення волі було виготовлення і поширення табірнього самвидаву. Про обставини народження позацензурних/антирадянських текстів і «хрещених батьків» самвидаву в пермських таборах ВС 389/35, 36 ідеться у розповіді шістдесятника Ігоря Калинця: «Вже за Івана (Світличного. – О. Б.) у нашому таборі було розроблено цілу систему опору словом, у ній активно діяли десятки людей, а передовсім Семен Глузман, Зиновій Антонюк, Микола Горбаль, Валерій Марченко, Євген Пронюк... Вишукували різні способи передавання матеріалів у велику зону. А спочатку треба було написати заяву, протест, звернення, хроніку табірнього життя, публіцистичну статтю чи літературний твір, обговорити в тісному колі, тоді перенести на тонкий папір і довгий час переховувати готову продукцію в безпечному місці – все це на очах ментів чи навіть стукачів... при постійних шмонах. Працювала організована “фабрика” – і доволі успішно. Іван (Світличний. – О. Б.) здійснював керівництво. Він пропонував тему, заохочував до авторства, сам чимало писав публіцистики, був причетний до всього. Коли він працював у бібліотеці (як інвалід) було зручно переписувати “ксиви” в нього, хоча втекти від раптового ошуку

було неможливо... Цікавих випадків балансування на грані було багато. Адже за “спаленням” (шкода ж і праці!) наступали покарання: ШІЗО (штрафний ізолятор. – О. Б.), табірна тюрма (ПКТ), а то й тюрма у Володимирі чи згодом у Чистополі (Татарія)»⁴³.

Механізм підпільної підготовки позацензурних матеріалів і способів передання їх на волю докладно описав в'язень табору ЖХ-389/36 у селі Кучино Пермської області Степан Сапеляк: «У таборі... існував таємний Рух опору. До нього входили І. Світличний, І. Калинець, В. Марченко, Г. Астра, Є. Сверстюк, Є. Пришляк, Л. Лук'яненко, Й. Менделевич. Туди був залучений і я. Практично кожен мав і виконував свою... функцію. Особливо це стосується “Хроніки” концтабору, що її писали активні в'язні щоденно. За певних обставин хроніку подій можна було передати на волю. Отже, кожен причетний до цієї літописної творчості мав свої доручення. Я мав приносити кілька метрів трансформаторного вузького паперу із робочої зони у помешкання, інколи – навпаки. На цьому папері писалася “Хроніка”. Ясна річ, що інші в'язні проносили таким чином перо, рідину (чорнил не було) для письма і т. ін. У кожного із членів Руху опору були свої завдання... Передача на волю будь-якого документа – політичного чи літературного характеру – готувалося іноді цілий рік... таке письмо було писане на вузькому трансформаторному папері пером, спеціально виточеним і відточеним на токарному верстаті, і через велику скляну лупу спеціаліст-писар (звісно зек) переписував тексти-хроніки та літературні твори. Усі ці “документи” переховувались у кількох примірниках у тайниках. І лиш незадовго до передачі їх на волю (велику зону, як називали ще всю есесерівську державу в'язні) складали і скручували папір, списаний інформацією, у кульку, тоді занурювали “кульку” у рідкий віск і обгортали переважно у три целофанові обгорточки на полум'ї вогню. Таким чином офірно відданий цій “підпільній справі” в'язень, йдучи на побачення із найближчими йому рідними, переважно за тиждень (оскільки дата побачення трималася у таємниці) ковтав цю “інформаційну кульку” і, звісно, нічого не їв, хоча часто доводилося імітувати обід і вечерю, щоб не викликати підозр, адже такий політв'язень був у конвоїрів і кагебешників під особливим “ковпаком”. Отже під час побачення в'язень “сідав на парашу” (туалету не було, себто на велику посуду) ковтав кавальчик вершкового масла, що йому привозили родичі на

⁴² Маринович, *Всесвіт за колючим дротом*, 219.

⁴³ Калинець, «Носій любові – Іван Світличний», 453.

“свіданку”, його, звісно “проносило”... тоді кілька “кульок”, які вискакували зі шлунка, треба було помити під краном, пізніше розірвати верхню оболончку целофану, і тоді ковтав (чи ковтала) батько або дружина. З часом з’явилися й дещо відмінні, більш досконалі “технології” передачі інформації, але на той саме час... “документи хроніки опору у концтаборах” були саме так передані на волю»⁴⁴.

В умовах панування суворих нормативів табірної листування й жорсткої цензури в’язні сумлінно постійно шукали спосіб донести зовнішньому світу інформацію про прояви опору в місцях ув’язнення, методи репресивної практики в радянських політичних «зонах»: «Для якихось екстраординарних і коротких повідомлень у мене з Мамою був домовлений потаємний код, а загалом усю інформацію доводилося їм вилушувати з моїх натяків та обережних роз’яснень. Наприклад фразою про “сильне бажання зберегти фігуру” можна було закамуювати перебування у карцері, а згадкою про те, що “ділю безкінечні сні про їжу на дрібненькі серії”, я намагався дати зрозуміти, що в цей момент тримаю голодівку. Спрацьовувало це чи ні – не знаю, але в моїх листах чимало такої конспіративно-роз’яснювальної еквілібристики» (Мирослав Маринович)⁴⁵.

Одну з витончених «технологій» передавання інформації та оригінальну систему зв’язку з ізольованими в’язнями у приміщенні камерного типу розробив Іван Світличний, який працював бібліотекарем у пермському таборі (ВС-389/35). Нюанси цієї табірної конспірації розкрив у мемуарах учасник правозахисного руху, музикант Микола Горбаль: «В’язень у ПКТ мав право користуватися бібліотекою: раз на тиждень замовлені книжки приносив наглядчач. При поверненні книжок у бібліотеку наглядчачі акуратно перевіряли кожну книжку, щоб не було там передано якоїсь записки чи написана на них якась інформація. З Іваном (Світличним. – О. Б.) було домовлено: закреслюючи ледь помітно олівцем одну-дві потрібні літери на сторінці, починаючи з передостанньої сторінки книжки знизу вгору з чергуванням сторінок – 1, 3, 5, 3, 5 і т. д. Між тими сторінками можна було також позначити якусь літеру, на всякий випадок, щоб збити з толку, але текст читався саме так: передостання, потім від неї на третій сторінці, потім від неї аж на п’ятій, потім знов на третій, потім знов на

п’ятій. Такий зв’язок через бібліотеку був двостороннім»⁴⁶.

Окрім складання петицій, протестів, заяв, які надсилали на адресу табірної адміністрації, вищих партійних органів і судових інстанцій, підготовки підпільних документів для переправлення за кордон, політичні в’язні у боротьбі за свої права вибирали голодування. Мирослав Маринович стверджує, що голодування як метод ненасильницького спротиву у слідчих ізоляторах, виправно-трудовах колоніях і тюрмах у 1970-х набуло регулярного характеру: «У табірному календарі існували фіксовані дати, в які ми найчастіше тримали одноденні голодівки: 12 січня – День українського політв’язня...; 23 серпня – річниця пакту Молотова–Ріббентропа (в цей день зазвичай протестували наші прибалтійські колеги, а ми їх підтримували); 5 вересня – день прийняття Декрету про червоний терор...; 30 жовтня – загальноулагівський День політв’язня; 10 грудня – День прав людини... Ясна річ, не забували ми й про такі “червоні дні” загальносоюзного календаря, як 1 травня чи 7 листопада: салютували їм страйками, голодівками чи просто масовими протестами»⁴⁷.

Голодування як протестна акція мало індивідуальний або колективний характер, а за тривалістю могло бути як короточасним, так і довготривалим. Наприклад, голодний протест проти знущань табірної адміністрації ВС 389/35 над Євгеном Пронюком, у якому брали участь українські дисиденти З. Антонюк, С. Глузман, М. Горбаль, І. Кандиба, І. Калинець, В. Марченко, І. Світличний та політв’язні з інших республік СРСР, тривав понад місяць.

У книжці тюремно-табірних спогадів «Рисунки по пам’яті, или Воспоминания отсидента» (Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021, 520 с.) Семен Глузман змалював власні неприємні психологічні та фізичні відчуття від випробування організму голодом: «Пам’ятаю перше своє голодування. До вечора у мене до дзвону у вухах боліла голова, шалено хотілося їсти. Але я витримав. Я знав: це можливо. Це можна витримати... Двічі я голодував по чотири місяці... Я не знав іншого способу зберегти людську гідність... На десятий день табірний лікар почав примусове годування. Відмовляється – руки в наручниках за спиною, металевий розширювач розтискає зуби, наглядчачі міцно тримають твою закинуту

⁴⁴ Степан Сапеляк, *Хроніки дисидентські від головосіку. Невольничча мемуаристика* (Київ: Смолоскип, 2003), 35, 43.

⁴⁵ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом*, 223.

⁴⁶ Горбаль, *Презентація життя*, 226–227.

⁴⁷ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом*, 254–255.

голову, гумовий зонд вставляють в стравохід... і ти починаєш оживати»⁴⁸.

Важливе місце в русі опору в таборах займає виснажлива щоденна безкомпромісна боротьба за статус політичного в'язня. Одним з ініціаторів руху за статус політв'язня був український журналіст В'ячеслав Чорновіл. Він уклав у 1976 р. проєкт статуту політв'язня, який передбачав відміну примусової праці та скасування обмежень у листуванні, відмову від табірної одягу, носіння табірної бірки, відвідування політзанять⁴⁹. У лютому 1977 р. В. Чорновіл, спільно з російськими дисидентами В. Осіповим і С. Солдатовим, став призвідником акції переходу на статус політв'язня в мордовському таборі ЖХ-385/19. Того ж року ув'язнені священник Василь Романюк і педагог Олекса Тихий розробили «кодекс політв'язня», який містив етичні норми поведінки «в'язнів сумління» за колючим

дротом: постійно працювати для підвищення свого інтелектуального рівня; дотримуватися загальнолюдських норм моралі; солідарність і рівноправність політв'язнів між собою; відмова від співпраці з табірною адміністрацією; недопущення будь-яких виступів «проти інших політв'язнів з огляду на расу, національність, мову, переконання і віру»⁵⁰.

Ізольовані в таборах суворого та особливо суворого режиму, психіатричних лікарнях, тюрмах учасники руху Опору виробили ефективні способи пристосування й протидії деструктивному впливу радянсько-кримінально-виконавчої системи. За «колючим дротом» в'язням сумління вдалося зберегти стійкість духу, усталену на волі систему цінностей, власну національну ідентичність, створити середовище, орієнтоване на опір табірній адміністрації через самоосвіту, складання петицій, заяв, протестів, голодування, групових бойкотів тощо. Борючись за свої права та статус політв'язня, українські дисиденти нерідко втрачали своє здоров'я, а інколи й життя.

⁴⁸ Семен Глузман, «Двічі я голодував, тому що хотів зберегти людську гідність». *Ракурс. Новинний громадсько-правовий веб-сайт*. <https://racurs.ua/ua/722-dvajdy-ya-golodal-potomu-cho-ochen-hotel-jyt-ya-ne-znal-drugogo.html>.

⁴⁹ Михайл Хейфец, *Новая историко-мемуарная серия*, т. 3: Украинские силуэты; Военнопленный секретарь (Харьков: Фолио, 2000), 75.

⁵⁰ Олексій Тихий і о. Василь Романюк, «Позиції українських політичних в'язнів», в *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*, том III, упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник (Київ: Сучасність, 1983), 326.

Bibliographic References

- Alykina, Natalia, & Ada Korotenko. *Sovetskaja psihiatrija: zabluzhdenija i umysel*. Kiev: Sfera, 2002.
- Batenko, Taras. "Rol opozytynoho lidera u suspilno-politychnomu protsesi Ukrainy druhoi polovyny XX stolittia". *Dys. kand. polit. nauk*, Lviv, 1999.
- Bloh, S., & P. Reddauj. *Diagnoz: inakomyслиe: Kak sovetskie psihiatry lechat ot politicheskogo inakomyслиja*. London, 1981.
- Diakiv, Solomiia, ed. *Stefaniia Shabaturova: neskoreny dukh tvorchosti*. Kyiv: Smoloskyp, 2017.
- Gluzman, S. F. "Zloupotreblenie psihiatriej: social'nye i juridicheskie istoki". *Filosofskaja i sociologicheskaja mysl'* 7 (1990): 66–78.
- Hejfec, Mihail. *Nivaja istoriko-populjarnaja serija*. Vol. 3: Ukrainskie silujety; Voennoplennyi sekretar'. Har'kov: Folio, 2000.
- Hluzman, Semen. "Dvichi ya holoduvav, tomu shcho khotiv zberehty ljudsku hidnist". *Rakurs*. <https://racurs.ua/ua/722-dvajdy-ya-golodal-potomu-cho-ochen-hotel-jyt-ya-ne-znal-drugogo.html>.
- Horbal, Mykola. *Prezentatsiia zhytta: versii romanu*. Kyiv, 2006.
- Kalynets, Ihor. "Nosii liubovy – Ivan Svitlychnyi". In *Dobrookyi. Spohady pro Ivana Svitlychnoho*, eds. Leonid i Nadiia Svitlychni, 451–456. Kyiv: Vydavnytstvo "ChAS", 1998.
- Kasianov, H. *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv*. Kyiv: Lybid, 1995.
- Kovalenko, Ivan. "Spohady spivviaznia". In *Dobrookyi. Spohady pro Ivana Svitlychnoho*, eds. Leonid i Nadiia Svitlychni, 471–474. Kyiv: Vydavnytstvo "ChAS", 1998.
- Kravchenko, Bohdan. *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX st.* Kyiv: Osnovy, 1997.
- Kurnosov, Yurii. *Inakomysslennia v Ukraini: 60-ti – persha polovyna 80-kh rr. XX st.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1994.
- Lodzynska, O., ed. *Uviazneni chornobryvti*. Kyiv: TOV "Vydavnytstvo «KLIIO»", 2020.
- Lysiak-Rudnytskyi, Ivan. *Istorychni ese*. Vol. 2. Kyiv: Osnovy, 1994.
- Marynovych, Myroslav. *Vsesvit za koliuchym drotom (Spohady i rozдумы dysydenta)*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainkoho katolytskoho universytetu, 2016.
- Melnykova, O. "Metody rozpovsiudzhennia dysydentskoi komunikatsii yak alternatyvnoho dzherela informatsii". In *Derzhava ta rehiony. Serija: Sotsialni komunikatsii*, 24–27. Zaporizhzhia, 2014.
- "Nadiia Svitlychna: Rizdvo u viaznytsi (Istoriia Plastu)". <https://100krokv.info/2018/01/nadiya-svitlychna-rizdvo-u-vyaznytsi/>.
- Obertas, Oles. *Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv)*. Kyiv: Smoloskyp, 2010.
- Ostrovskiy, Valerii. "Suspilno-politychna diialnist Zinoviia Krasivskoho (1929–1991 rr.)". *Dys. kand. ist. nauk*, Ivano-Frankivsk, 2015.
- Paska, Bohdan. "Hromadsko-politychna i naukova diialnist Valentyna Moroza". *Dys. kand. ist. nauk*, Ivano-Frankivsk, 2017.
- Plakhotniuk, Mykola. "Vidchuzhennia od bolii, abo yak my lystovalysia". In *Dysydeny. Antolohiia tekstiv*, ed. by Olexii Sinchenko, 401–410. Kyiv: Dukh i Litera, 2018.
- Pliushch, Leonid. "Psykhushka". In *Dysydeny. Antolohiia tekstiv*, ed. by Olexii Sinchenko, 368–400. Kyiv: Dukh i Litera, 2018.
- — —. *U karnavali istorii*. Suchasnist, 1980.
- Podrabinek, A. *Karatel'naja medicina*. N'ju-Jork: Hronika, 1979.
- Rusnachenko, Anatolii. *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: serehdyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 1998.
- Sapeliak, Stepan. *Khroniky dysydentski vid holovosiku. Nevolnychna memuarystyka*. Kyiv: Smoloskyp, 2003.
- Senyk, Iryna. *Metelyky spohadiv. Spohady i vzory do vyshyvannia*. Lviv: Vydavnytstvo "Ms", 2003.
- Shpak, Dmytro. "Proiavy borotby za natsionalnu ideiu na Pivdni Ukrainy v druhi polovyni 50-kh – serehdyni 60-kh rr. XX st."

- Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky* 7 (2014): 85–90.
- Shyrokova, Iryna. “Karalna psykhiiatriia u SRSR: nauka na sluzhbi u derzhavy (1960–1980)”. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* 130 (2012): 33–36.
- Sverstiuk, Yevhen. *Na poli chesty*. Vol. I: Nevzhe to ya? Kyiv: TOV “Vydavnytstvo «Klio»”, 2015.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 25, spr. 546, ark. 79.
- Tykhyi, Oleksii, & o. Vasyl Romaniuk. “Pozytzii ukrainskykh politychnykh viazniv”. In *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti. Dokumenty i materialy*. Vol. III, eds. T. Hunchak i R. Solchanyk, 320–327. Kyiv: Suchasnist, 1983.
- Voren, R. Van. *Cold War in Psychiatry. Human Factors, Secret Actors*. Amsterdam, New York, 2010.
- . *O dyssydentakh y bezumyyu: ot Sovetskoho Soiuzu Leonyda Brezhneva k Sovetskomu Soiuzu Vladymyra Putyna*. Kiev: Yzdatelskyi dom Dmytryia Buraho, 2012.
- Zaitsev, Yurii. “Dysydeny: opozytsiinyi rukh 60–80-kh rr.”. In *Storinky istorii Ukrainy: XX stolittia: Posibn. dlia vchytelia*, eds. S. V. Kulchytskyi, V. P. Shevchuk, A. A. Chub, N. A. Dekhtiarova, 195–235. Kyiv: Osvita, 1992.

O. Bazhan

UKRAINIAN DISSIDENTS IN THE SOVIET CRIMINAL-EXECUTIVE SYSTEM

While struggling with captivity, and partial or complete blocking of individual rights and freedoms, the main task for Ukrainian political prisoners was to develop a behavioural strategy to cope with the demands of camp life. In places of detention, there was an inconspicuous consolidation of prisoners along ethnic lines and the type of crime committed. Communities organized based on affinity and similarity of political views often built their own networks of survival and a peculiar ethic of care within the framework of an informal group. The prisoners' adaptation to the appropriate environment greatly depended on their ability to get accustomed to the prison norms, which contradicted existing norms and regulations, and their attempts to master everyday life through the reproduction of the basic elements of “normal life”. Representatives of the scientific and creative intelligentsia perceived the corrective labour camp as a place to work in extreme conditions. One of the Ukrainian dissidents' most common creative practices in captivity was literary translations of the world's classic works of art. The publishing and distribution of camp samizdat were among the most common methods for political prisoners to struggle with the regime. An exhausting daily uncompromising struggle for the status of a political prisoner took an important place in the resistance movement in the camps.

Isolated in strict and particularly strict regime camps, psychiatric hospitals, and prisons, members of the Resistance movement developed effective ways of adapting and counteracting the destructive influence of the Soviet penitentiary system. The prisoners managed to preserve the stability of the spirit, the system of values established in freedom, and their own national identity, creating an environment focused on resisting the camp administration through self-education, drafting petitions, statements, protests, hunger strikes, group boycotts, etc.

Keywords: dissidents, everyday life, Soviet penitentiary system.

Матеріал надійшов 26.04.2022

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)